Materiallar to’plami · Conference Proceedings

TIL, TARJIMA VA TA’LIM: GLOBAL KOMMUNIKATSIYA VA RAQAMLI INNOVATSIYALAR DAVRIDA YANGI YONDASHUVLAR

TARJIMANING ZAMONAVIY TENDENSIYALARI VA TEXNOLOGIYALARI

03 October 2026

UDK 81’25

NEMIS VA O‘ZBEK TILLARIDA SO‘Z TARTIBI VA AXBOROT TUZILISHINING QIYOSIY TAHLILI: SINTAKTIK MODELLAR VA O‘QITISHGA DOIR XULOSALAR

Shaxloxon Muxtorovna Yusufjonova*

Farg‘ona davlat universiteti

✉ qwerty.zokirov001@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada nemis va o‘zbek tillarida so‘z tartibi hamda axborot tuzilishining o‘zaro munosabati qiyosiy-sintaktik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy muammosi ikki tilning turli tipologik qurilishi sababli gap bo‘laklarining joylashuvi, fe’l pozitsiyasi, tema-rema munosabati, so‘roq gaplar va ergash qurilmalarda yuzaga keladigan farqlarni aniqlashdan iborat. Ishda qiyosiy-tipologik, tavsifiy, transformatsion va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Kalit so‘zlar

nemis tili, o‘zbek tili, qiyosiy tilshunoslik, so‘z tartibi, V2 modeli, SOV modeli, axborot tuzilishi, tema-rema, sintaktik interferensiya

DOI: 10.5281/zenodo.23278014

KIRISH

Til tizimlarini qiyosiy o‘rganish nafaqat ularning strukturaviy xususiyatlarini aniqlash, balki chet tilini o‘qitishda yuzaga keladigan qiyinchiliklarni oldindan ko‘rish imkonini ham beradi. Nemis va o‘zbek tillari genealogik va tipologik jihatdan turli tizimlarga mansub: nemis tili hind-yevropa oilasining german guruhiga, o‘zbek tili esa turkiy tillar oilasiga kiradi. Shu sababli ikki tilda grammatik ma’no ifodalash vositalari, gapning sintaktik modeli va komponentlarning chiziqli joylashuvi sezilarli darajada farqlanadi. [1]

So‘z tartibi sintaksisning tashqi ko‘rinishi bo‘libgina qolmay, grammatik munosabat, kommunikativ markaz va matndagi axborot oqimini tashkil etuvchi muhim vositadir. Nemis tilida gap turi ko‘pincha tuslangan fe’lning pozitsiyasi bilan ajratiladi: odatiy darak bosh gapda fe’l ikkinchi o‘rinda (V2), umumiy so‘roq gapda birinchi o‘rinda (V1), ko‘plab ergash gaplarda esa yakuniy pozitsiyada keladi. [2] O‘zbek tilida esa neytral sodda gap uchun ega–to‘ldiruvchi–kesim (SOV) modeli xos bo‘lib, kelishik qo‘shimchalari sintaktik rollarni aniq ko‘rsatgani sababli kommunikativ maqsadga ko‘ra komponentlar tartibi nisbatan erkin o‘zgarishi mumkin.[3] Mavzuning dolzarbligi ayniqsa o‘zbek auditoriyasiga nemis tilini o‘qitishda namoyon bo‘ladi. O‘quvchi ona tilidagi SOV modelini nemis tiliga avtomatik ko‘chirganida “Ich das Buch lese” yoki “Heute ich lerne Deutsch” kabi normativ nemis tiliga mos kelmaydigan konstruksiyalar yuzaga keladi. Aksincha, nemis tilidagi V2 tamoyilini faqat “ega + fe’l” formulasi sifatida o‘rganish ham yetarli emas, chunki gap boshiga vaqt, joy yoki to‘ldiruvchi chiqarilganda ega fe’ldan keyingi pozitsiyaga o‘tishi mumkin. Demak, qiyosiy yondashuv o‘quvchiga faqat qoidani emas, ikki til o‘rtasidagi tizimli farqni anglash imkonini beradi.

Qiyosiy tahlil natijasida nemis va o‘zbek tillari o‘rtasidagi eng muhim farq fe’lning gap strukturasini

tashkil etishdagi rolida namoyon bo‘ldi. O‘zbek tilida neytral darak gapning tayanch modeli SOV bo‘lib, kesim odatda gap oxirida keladi. Nemis tilida esa oddiy bosh gapni faqat SVO formulasi bilan izohlash yetarli emas: asosiy tamoyil tuslangan fe’lning ikkinchi sintaktik pozitsiyani egallashidir. Birinchi pozitsiyada esa ega, hol, to‘ldiruvchi yoki boshqa bitta yaxlit komponent kelishi mumkin.[4]

Nemischa: Der Student liest heute den Artikel.

O‘zbekcha: Talaba bugun maqolani o‘qiydi.

Izoh: Nemischa gapda tuslangan fe’l “liest” ikkinchi pozitsiyada; o‘zbekcha gapda esa kesim “o‘qiydi” neytral tartibda gap oxirida kelgan.

Nemischa: Heute liest der Student den Artikel.

O‘zbekcha: Bugun talaba maqolani o‘qiydi.

Izoh: Nemis tilida “Heute” oldinga chiqarilganda ham fe’l ikkinchi pozitsiyada qoladi va ega fe’ldan keyinga o‘tadi. O‘zbek tilida vaqt holining oldinga chiqishi ega bilan kesim o‘rtasida grammatik inversiyani talab qilmaydi. Ushbu hodisa nemis tilining V2 xususiyatini o‘zbek tilidagi nisbatan erkin so‘z tartibidan aniq ajratadi. O‘zbek tilida “Bugun talaba maqolani o‘qiydi”, “Talaba bugun maqolani o‘qiydi” yoki kontekstga qarab “Maqolani talaba bugun o‘qiydi” shakllari mumkin. Bunda -ni tushum kelishigi to‘ldiruvchining sintaktik rolini saqlab turadi. Biroq variantlar mutlaqo teng emas: komponentni oldinga chiqarish ko‘pincha kontrast, mavzu yoki kommunikativ fokusni o‘zgartiradi. Shuning uchun o‘zbek tilidagi “erkinlik” tartibsizlik emas, balki morfologik ko‘rsatkichlar va diskurs omillari bilan boshqariladigan variantlilikdir.[4]

Nemis tilida ham birinchi pozitsiyaga turli komponentlar chiqarilishi axborot tuzilishiga xizmat qiladi, ammo V2 cheklovi saqlanadi. Bu jihat nemischa topikalizatsiyaning asosiy belgisidir. Masalan, “Das Buch liest der Student heute” jumlasida “das Buch” kommunikativ mavzu yoki kontrastli unsur sifatida oldinga chiqarilgan, lekin “liest” baribir ikkinchi pozitsiyada turadi. O‘zbek tilida “Kitobni talaba bugun o‘qiydi” jumlasida ham to‘ldiruvchi ajratib ko‘rsatilishi mumkin, biroq bunday siljish fe’lning gap oxiridagi odatiy o‘rnini majburiy ravishda o‘zgartirmaydi. Demak, har ikki tilda so‘z tartibi axborot tuzilishiga xizmat qilsa-da, grammatik cheklovlar turlicha.

Nemischa: Das Buch liest der Student heute.

O‘zbekcha: Kitobni talaba bugun o‘qiydi.

Izoh: Har ikki gapda to‘ldiruvchi oldinga chiqarilgan. Nemischada V2 qoidasi sabab ega fe’ldan keyin kelgan; o‘zbekchada esa kelishik qo‘shimchasi sintaktik rolni saqlaydi. So‘roq gaplar qiyosida ham tizimli farq yaqqol ko‘rinadi. Nemis tilidagi neytral ha/yo‘q so‘rog‘ida tuslangan fe’l birinchi o‘ringa chiqadi. O‘zbek tilida esa so‘roq ma’nosi odatda -mi yuklamasi yoki intonatsiya orqali ifodalanadi va fe’lni gap boshiga ko‘chirish talab etilmaydi. Bu farq o‘zbek tilida so‘zlovchi o‘quvchilarning nemis tilida “Du liest das Buch?” modeliga ortiqcha tayanishiga olib kelishi mumkin; bunday shakl ayrim og‘zaki kontekstlarda uchrasa-da, normativ neytral umumiy so‘roq uchun “Liest du das Buch?” modeli asosiy hisoblanadi.

Nemischa: Liest du das Buch?

O‘zbekcha: Sen kitobni o‘qiyapsanmi?

Izoh: Nemis tilida fe’l birinchi pozitsiyada (V1); o‘zbek tilida esa -mi so‘roq ko‘rsatkichi kesimga birikkan, bazaviy SOV tartibi saqlangan.

Qiyosiy tahlil axborot tuzilishi nuqtai nazaridan ham muhim natijani ko‘rsatdi. Har ikki tilda tema odatda oldingi kontekst bilan bog‘langan, ma’lum axborotni; rema esa yangi yoki kommunikativ jihatdan muhim axborotni bildiradi. Ammo ularning sintaktik realizatsiyasi bir xil emas. Nemis tilida Vorfeld, ya’ni finite fe’ldan oldingi birinchi maydon, tema yoki kontrastli elementni joylashtirish uchun muhim pozitsiyadir. O‘zbek tilida esa tema va fokusni ifodalashda tartib bilan birga urg‘u, kelishik shakllari va kontekst ham faol qatnashadi. Shu bois o‘zbek tilidagi bir nechta tartib variantlarini nemis tilidagi xuddi shunday “erkin” inversiya sifatida talqin qilish xato bo‘ladi.

Nemischa: Am Montag fährt meine Schwester nach Berlin.

O‘zbekcha: Dushanba kuni singlim Berlinga boradi.

Izoh: Nemis tilidagi birinchi maydon bitta so‘z emas, bitta sintaktik birlik bilan to‘ldiriladi; fe’l esa ikkinchi sintaktik pozitsiyani egallaydi. Ikkinchi metodik xulosa shundan iboratki, o‘zbek tilidagi kelishik tizimi

o‘quvchiga gap bo‘laklarini shakl orqali aniqlashga yordam beradi, ammo nemis tilida artikl va ot guruhining kelishik shakllarini fe’l pozitsiyasi bilan birgalikda o‘rganish zarur. Masalan, “Der Student sieht den Lehrer” gapida “der Student” nominativ, “den Lehrer” akkuzativ shakl bilan ajratiladi. O‘zbekcha “Talaba o‘qituvchini ko‘radi” jumlasida esa -ni affiksi to‘ldiruvchini aniq belgilaydi. Shu sababli qiyosiy mashqlarda faqat so‘z tartibini emas, morfologik markirovkani ham bir vaqtda ko‘rsatish samaraliroqdir.

Nemischa: Der Student sieht den Lehrer.

O‘zbekcha: Talaba o‘qituvchini ko‘radi.

Izoh: Har ikki tilda obyekt grammatik jihatdan belgilanadi, biroq nemischada artikl paradigmasi, o‘zbekchada esa kelishik affiksi asosiy vositalardan biridir.

Uchinchi metodik yo‘nalish – transformatsion mashqlardir. O‘quvchiga avval neytral gap berilib, keyin vaqt, joy yoki to‘ldiruvchini birinchi pozitsiyaga chiqarish topshiriladi: “Der Student liest heute den Text” → “Heute liest der Student den Text” → “Den Text liest der Student heute”. Har bir o‘zgarishda finite fe’lning V2 pozitsiyasi saqlanishi vizual sxema bilan mustahkamlanadi. Keyingi bosqichda shu gaplar o‘zbekcha variantlar bilan solishtirilib, qaysi tilda qaysi grammatik element majburiy o‘zgarishi muhokama qilinadi. Bunday mashq ona tili interferensiyasini ongli tahlilga aylantiradi.

To‘rtinchi yo‘nalish – bosh va ergash gap kontrastini juftlikda o‘rgatish. “Der Student liest den Text” va “..., weil der Student den Text liest” kabi modellarda bir xil leksik material saqlanib, faqat sintaktik ramka o‘zgartiriladi. O‘zbek tilidagi mos tarjima bilan qiyoslash o‘quvchiga nemischa ergash gapning fe’l-final xususiyati oddiy stilistik variant emas, grammatik konstruktsiya ekanini anglatadi. Shu tariqa qiyosiy grammatika amaliy o‘qitishda xatolar ro‘yxatini yodlashdan ko‘ra, xatoning tizimli sababini tushuntirishga xizmat qiladi.

Umuman, tadqiqot natijalari ikki til o‘rtasida “qat’iy tartib – erkin tartib” ko‘rinishidagi sodda qarama-qarshilik yetarli emasligini ko‘rsatdi. Nemis tilida ham ayrim komponentlar joyi pragmatik omillarga ko‘ra o‘zgaradi, biroq finite fe’lning strukturaviy pozitsiyasi kuchli cheklovchi vazifani bajaradi. O‘zbek tilida esa komponentlarning ko‘chishi ko‘proq imkoniyatga ega, ammo kelishik ko‘rsatkichlari, odatiy SOV modeli va axborot markazi tartib variantlarini boshqaradi. Shuning uchun qiyosiy tahlilda sintaksis, morfologiya va pragmatika birgalikda ko‘rilishi zarur.

Qiyosiy tahlil natijalarini nemis tili darsiga tatbiq etishda birinchi bosqich diagnostik xarakterga ega bo‘lishi maqsadga muvofiq. O‘qituvchi o‘zbek tilida so‘zlovchi o‘quvchilarning ona tilidan ko‘chishi mumkin bo‘lgan modellarni oldindan aniqlaydi va mashqlarni aynan shu “xavf zonalari” asosida tuzadi. Masalan, o‘quvchiga “Men bugun nemis tilini o‘rganaman” jumlasini nemischaga tarjima qilish topshirilganda *Ich heute Deutsch lerne* shakli yuzaga kelishi mumkin. Bunda xatoni faqat tuzatish emas, balki uning sababi o‘zbek tilidagi SOV tartibining nemischaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirilishi ekanini tushuntirish zarur. To‘g‘ri variant – “Ich lerne heute Deutsch” – V2 modelida quriladi.

Ikkinchi tavsiya fe’l pozitsiyasini vizual model asosida o‘rgatishdir. Nemis tilidagi bosh gapni “Vorfeld – finite fe’l – Mittelfeld – qolgan predikativ qism” ko‘rinishidagi sintaktik maydonlarga ajratish o‘quvchiga so‘zlarni emas, komponentlarni sanashni o‘rgatadi [3]. Masalan, “Am frühen Morgen fährt mein Bruder zur Universität” gapida “Am frühen Morgen” uch so‘zdan tashkil topgan bo‘lsa ham, bitta hol komponenti hisoblanadi. Shuning uchun “fährt” fe’li grafik sxemada ikkinchi sintaktik o‘ringa joylashtiriladi. Keyin shu gap “Mein Bruder fährt am frühen Morgen zur Universität” va “Zur Universität fährt mein Bruder am frühen Morgen” shakllariga transformatsiya qilinib, har bir variantda V2 tamoyilining saqlanishi ko‘rsatiladi.

Navbatdagi yo‘nalish tema va remani grammatik mashq bilan bog‘lashdan iborat. O‘quvchiga bir xil mazmunni turli kommunikativ savollarga javob sifatida ifodalash topshiriladi. Masalan, “Wer liest heute den Artikel?” savoliga “Der Student liest heute den Artikel” javobi tabiiy bo‘lsa, “Was liest der Student heute?” savolida “Den Artikel liest der Student heute” shakli kontrastli yoki ta’kidli vaziyatda qo‘llanishi mumkin. O‘zbek tilida esa “Talaba bugun maqolani o‘qiydi” va “Maqolani talaba bugun o‘qiydi” variantlari o‘zaro qiyoslanadi. Bunday topshiriq o‘quvchiga so‘z tartibi faqat formal qoida emas, balki axborotni tashkil etish vositasi ekanini ko‘rsatadi.

Keyingi tavsiya so‘roq gaplarni alohida model sifatida shakllantirishdir. O‘zbek tilidagi -mi vositasi

o‘quvchida “so‘roq ma’nosi intonatsiya yoki yuklama bilan yetarli” degan avtomatik strategiyani shakllantirgan bo‘lishi mumkin. Nemis tilida esa neytral umumiy so‘roq uchun finite fe’lning V1 pozitsiyasi tizimli ravishda mashq qilinishi kerak: “Du kommst heute” → “Kommst du heute?”, “Der Student hat den Text gelesen” → “Hat der Student den Text gelesen?”. Keyinchalik og‘zaki nutqda intonatsion savollarning mavjudligi izohlanishi mumkin, ammo boshlang‘ich va o‘rta bosqichda normativ modelni barqarorlashtirish ustuvor bo‘lishi lozim.

Shunday qilib, metodik nuqtai nazardan eng samarali model – “qiyoslash → transformatsiya → kommunikativ qo‘llash → xatoni tahlil qilish” ketma-ketligidir. Qiyoslash bosqichida ikki tilning modeli ongli ravishda ajratiladi; transformatsiyada komponentlarning joyi o‘zgartiriladi; kommunikativ bosqichda model real savol-javob yoki matn vaziyatida qo‘llanadi; yakunda xatolar sababiga ko‘ra tahlil qilinadi. Bu ketma-ketlik qiyosiy tilshunoslikdagi nazariy farqlarni bevosita dars texnologiyasiga aylantirish imkonini beradi.

XULOSA

Nemis va o‘zbek tillarida so‘z tartibi hamda axborot tuzilishini qiyoslash ikki tilning sintaktik tashkil topish tamoyillari sezilarli farq qilishini ko‘rsatdi. Nemis tilida tuslangan fe’lning pozitsiyasi gap tipini belgilashda markaziy grammatik vosita bo‘lib, bosh darak gap uchun V2, umumiy so‘roq gap uchun V1 va ko‘plab ergash gaplar uchun fe’l-final modeli xosdir. O‘zbek tilida esa neytral SOV modeli asosiy bo‘lsa-da, kelishik affikslari va diskurs omillari gap bo‘laklarining nisbatan erkin joylashishiga sharoit yaratadi.

Tadqiqotning muhim natijasi shundaki, har ikki tilda so‘z tartibi axborot tuzilishi bilan bog‘langan, biroq bu bog‘lanish turli grammatik mexanizmlar orqali amalga oshadi. Nemis tilidagi topikalizatsiya V2 cheklovi doirasida ro‘y beradi; o‘zbek tilida esa tema va fokusni ifodalashda tartib, urg‘u, kelishik va kontekst birgalikda ishlaydi. So‘roq va ergash gaplarda ham o‘zbekcha sintaktik modelni nemischaga bevosita ko‘chirish interferensiya xatolarini keltirib chiqarishi mumkin.

Amaliy jihatdan qiyosiy yondashuv nemis tilini o‘zbek tilida so‘zlovchi o‘quvchilarga o‘rgatishda samarali metodik vosita bo‘la oladi. V2 modelini sintaktik maydonlar asosida tushuntirish, transformatsion mashqlardan foydalanish, bosh va ergash gaplarni kontrastda o‘rgatish, shuningdek so‘z tartibini kelishik va kommunikativ fokus bilan birgalikda tahlil qilish maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv o‘quvchining faqat grammatik qoida haqidagi deklarativ bilimini emas, balki real nutqda to‘g‘ri sintaktik model tanlash kompetensiyasini ham rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Johanson L., Csató É. Á. (eds.). – The Turkic Languages. – London/New York: Routledge, 1998. – 474 p.

[2] Eisenberg P. – Grundriss der deutschen Grammatik. Band 2: Der Satz. 4. Auflage. – Stuttgart: J. B. Metzler, 2013.

[3] Leibniz-Institut für Deutsche Sprache. – Grammatisches Informationssystem grammis: Wortstellung, Verbzweitsatz, Verbletztsatz. – Mannheim. – DOI: 10.14618/terminologie.

[4] Bodrogligeti A. J. E. – An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek. Vol. 1–2. – München: LINCOM, 2003. – 1346 p.

[5] Rahmatullayev Sh. – Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.

[6] Greenberg J. H. – Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements // Universals of Language / ed. J. H. Greenberg. – Cambridge, MA: MIT Press, 1963. – P. 73–113.

[7] Hammarström H., Forkel R., Haspelmath M., Bank S. (eds.). – Glottolog 5.3: German; Uzbek. – Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, 2026.